

УДК 821.161.2

Харчук Роксана

«ЯКБИ-ТО ТИ, БОГДАНЕ П'ЯНИЙ»: СПРОБА ПРОЧИТАННЯ

Стаття присвячена спробі нового прочитання поезії Тараса Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний». Вірш розглянуто в контексті інших творів автора.

Ключові слова: Тарас Шевченко, поезія, інтертекстуальні зв'язки, нове прочитання.

Статья посвящена попытке нового прочтения поэзии Тараса Шевченко «Если б ты, Богдан пьяный». Стихотворение рассмотрено в контексте с другими произведениями автора.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, поэзия, интертекстуальные связи, новое прочтение.

The article is devoted to trying new reading poetry Taras Shevchenko «If something you Bohdan drunk.» Verse considered in the context of other works of the author.

Keywords: Taras Shevchenko, poetry, intertextual connections, a new reading.

Вірш Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний» було написано 18 серпня 1859 в Переяславі. Повністю вперше надруковано за «Більшою книжкою» у «Кобзарі з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина» (Прага, 1876) з неточною датою «19 августа 1859». У радянських масових виданнях його оминали з огляду на зневажливий тон щодо гетьмана Б. Хмельницького, ініціатора Переяславської угоди 1654. Якщо російська імперська та радянська історіографія трактували Переяславську угоду як втілення віковичної мрії українського народу про воз'єднання з російськими православними братами, то Шевченко уважав її згубним історичним моментом, який призвів до ліквідації української держави – Гетьманщини.

У минулому й тепер історики по-різному оцінюють цю подію, дебатуючи переважно статус України після Переяслава й характер угоди, – йшлося про військовий союз, персональну унію, напівзалежну державу чи гарантовану її автономію в Московії. Однак «незаперечним є той факт, що після 1654 року Московське царство, яке через сімдесят п'ять років перетворилося на Російську імперію, вважало Малоросію (тобто Україну) своєю законною спадщиною» [9, с. 193]. Шевченко, не вдаючись до історичного чи соціального аналізу, у художній формі засвідчив, що після Переяслава польську фазу в українській історії замінила російська, в Україні почала реалізуватися імперська політика денаціоналізації й економічного визиску. З контексту Шевченкової творчості випливає, що внаслідок цієї угоди було покріплено українське селянство, а верхівка козацтва перетворилася на імперське дворянство. На відміну від селян українська знать не зазнавала соціального гніту, проте вона, як це показано у посланні «І мертвим, і живим», почувалася меншопартійною, була позбавлена політичних і культурних прав. Явище покритництва, солдатчини, перетворення України на відсталу, зденаціоналізовану провінцію, архаїчність феодальної за своїм сенсом російської суспільної моделі, що прищеплювалася в Україні, формалізація християнства – все це поет розцінював як наслідки цієї угоди й ознаки російської фази в українській історії. Тому топос Переяслава, як й ім'я гетьмана Б. Хмельницького, у творчості Шевченка – символи українського занепаду.

Г. Грабович слушно стверджує, що для Шевченкових сучасників, передусім для укр. шляхти, яка здобула високий статус в Рос. імперії, Б. Хмельницький «утілював саму козацьку державу» [3, с. 132]. Переяславська угода також легітимізувала подвійну ідентичність української знаті, коли місцевий патріотизм не суперечив вірності імперії. Шевченко ж, який походив із кріпаків, інакше, ніж українська шляхта сприймав й оцінював українську історію, волів, аби Хмельницький взагалі не народжувався [див.: 9, с. 315]. Передусім саме через своє кріпацьке походження митець вже у 19 ст. ревізував як українську історію, так й усталену на той час оцінку найпопулярніших її діячів, зокрема розвінчував офіційний культ Б. Хмельницького. Поет розійшовся із потрактуванням особи гетьмана і в псевдонауковій «Історії Русів», і в наукових «Истории Малой России» (1822) Д. Бантиш-Каменського, «Истории Малороссии» (1842–1843) М. Маркевича і в академічній праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» (1857). Розійшовся він і з фольклором, який героїзував Б. Хмельницького, хоча сама тема злуки у народній творчості й не закорінилася [1, с. 214], і з тогочасною літературною традицією, зокрема з епічною поемою М. Максимовича «Богдан Хмельницький» (1833), виданою анонімно, й поемою Є. Гребінки «Богдан» («Сцены из жизни малороссийского гетмана Зинovieя Хмельницкого») (1843). В обох Б. Хмельницький постає мудрим і далекоглядним політиком, у потрактуванні Є. Гребінки він, наприклад, із утіхою передбачає утворення як майбутньої імперії, так і майбутнього православного суперетносу: «И вижу я там царство без границы / Надвинулось на многие моря / И запад, и восток, и юг, и север / В одно слились; везде язык славянский, / Везде святая праведная вера, / И правит им один великий царь! / И царство то чудесное – Россия!» [4, с. 187]. Вже П. Филипович, порівнюючи «Богдана» Є. Гребінки з «Великим льохом» Шевченка, помітив, що подібність між

цими творами суто зовнішня, насправді їм притаманна «зовсім відмінна ідеологія; у Гребінки антипольська, сполучена з вірнопідданими почуттями до російського царя, в Шевченка – антимосковська, протицарська» [12, с. 86]. Отже, Шевченко не визнавав авторитетів, для нього в оцінці певних історичних осіб чи процесів важила передусім емпірика, життєві факти, які він знав не з переказів, а з власного досвіду. Саме тому Ю. Івакін, характеризуючи погляди поета на Б. Хмельницького, зазначив, що поет осмислював факти і явища не просто самостійно, «а й, сказати б, еретично щодо існуючих традицій, поглядів, оцінок» [6, с. 66]. Приклад Б. Хмельницького свідчить й про те, що Шевченко абсолютизував роль особи в історичному процесі, визнавав саме за особою, а не за масами вирішальне значення. Поет був волонтаристом і романтиком, відтак не надавав великої ваги історичній необхідності чи тимчасовій політичній доцільності.

Вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний» було написано в часі останньої подорожі поета по Україні в Переяславі, де він, повертаючись до Петербурга, зупинився на кілька днів у свого приятеля А. Козачковського. Як зазначив Ю. Барабаш, у цьому тексті відбився песимістичний настрій митця внаслідок несподіваного арешту, звинувачень у блюзнірстві, злиднів, побачених на батьківщині у Моринцях і Кирилівці [1, с. 210]. Занепад знайшов поет і в Переяславі, колишньому княжому місті, яке перетворилося на занедбану, безнадійну імперську провінцію, що застрягла у безчассі. Є підстави вважати, що у творчості Шевченка українську провінцію в Росії позначає калюжа, в якій купаються свині. Ще на Шевченковій акварелі 1845 «Церква Покрови в Переяславі» храм, збудований у стилі українського бароко, знаходиться у центрі картини, але на задньому плані. На передньому натомість бачимо калюжу й свиню. Такий контраст мав увиразнити думку про колишню самодостатність Переяслава – імпліцитно України та безперспективне й злиденне їхнє буття в Російській імперії. Топос Переяслава тут, безперечно, не випадковий. Недаремно й образ калюжі, «багна свинячого» через 14 років зринув у вірші «Якби-то ти, Богдане п'яний».

Ця поезія тісно пов'язана з іншими творами Шевченка, в яких заторкається проблема російської фази в українській історії, у межах якої образ Б. Хмельницького є наріжним. Саме тому митець постійно й звертався до нього. Першим на це звернув увагу Д. Дорошенко. До теми Б. Хмельницького літературознавець відніс такі твори, як «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох» із епілогом «Стоїть в селі Суботові», «Осія. Глава XIV». Цей же ряд творів, окрім «Осії. Глава XIV», назвали й сучасні дослідники Г. Грабович і Ю. Барабаш, долучивши до списку чотиривірш «За що ми любимо Богдана?» Однак для з'ясування ставлення Шевченка до Б. Хмельницького, його оцінки історичної ролі гетьмана важать також поодинокі згадки про цього діяча в повістях, Щоденнику. Цікавим у цьому відношенні є й офорт «Дари в Чигрині 1649 року» (1844). Д. Дорошенко уважав, наче «Шевченко був тої думки, що Хмельницький пішов на ту спілку не з злої волі, а скоріше впав жертвою своєї політичної короткозорості» [5, с. 299]. Дослідник аргументував це тим, що у незакінченій драмі «Никита Гайдай» (1842) гетьмана названо «благородним». Г. Грабович і Ю. Барабаш натомість навіть епітет «геніальний», ужитий поетом у щоденниковому записі від 22 верес. 1857 щодо потрактування Б. Хмельницького М. Костомаровим в одноіменній істор. праці, розцінюють як двозначний, з великою домішкою іронії [3, с. 38 [Примітка]; 1, с. 213]. Однак ставлення Шевченка до гетьмана зазнало коливань упродовж життя поета, а після повернення із заслання з негативного переросло у гостро зневажливе. У дозасланчій творчості, наприклад, у «Розритій могилі» образ Б. Хмельницького трагічний, він постає «нерозумним сином», якого мати-Україна «задушила б», «під серцем приспала», якби знала про його фатальну історичну роль. У вірші цього ж періоду «Чигрине, Чигрине» цей же образ пов'язаний із легендою про «визволителя, що повертається» [10, с. 369–371]. Імператив «спи, гетьмане, поки встане / Правда на сім світі» віщує пробудження гетьмана зі смерті-сну й відродження України, яке є одним із елементів майбутньої правди. У мотиві воскресіння гетьмана вчувається також відгомін евангелічного Другого пришествя Христа, коли мертві воскреснуть, відбудеться страшний суд, а на землі встановиться Царство Боже [див.: Мт. 24, 23–35]. У містерії «Великий льох», зокрема в її епілозі, церква у Суботові, що слугувала усипальницею Б. Хмельницького, перетворюється на домовину всієї України, а сам гетьман, друг царя московського Олексія, який усе оддав «приятелям», зовсім втрачає чар і силу «визволителя». Тепер Шевченко вже прямо називає його безпосереднім призвідцем українського лиха: «Занапастив еси вбогу / Сироту Україну!» Г. Грабович вважає, що в епілозі до містерії Шевченко хай частково, але пробачає Б. Хмельницького, паралельно визначаючи його «гріх» – гетьман зрадив, обдурив Україну, нагадуючи тих облудливих чоловіків, які спокусили, а потім кинули напризволяще своїх жінок. Саме тому, за Г. Грабовичем, поет трактує гетьмана як «фальшивого батька-мужа». Крім того, за дурістю, яку Шевченко постійно акцентує в своєму герої, прочитується думка, що влада Б. Хмельницького є абсурдною, а сам він виступає у непривабливій ролі «блязня історії» [3, с. 133]. Особливо виразно мотив Хмельницького-блязня звучить у чотиривірші «За що ми любимо Богдана?», де тон оскарження зникає, з'являється натомість їдка іронія. Відтак начебто великомудрий гетьман насправді виявляється дурним (як і у казці про «голого короля» Г.-Х. Андерсена, тільки у відвертіших виразах), його «у дурні обули», а потім і забули високі імперські чиновники як російського, так і німецького походження. Ця прозорливість Шевченка особливо виразна, якщо згадати, що сучасні історики й досі мають справу зі списками «Статтей Богдана Хмельницького», що не є оригіналом і «справедливо викликають підозру щодо їх автентичності», або із «Березневими статтями», які належали не безпосередньо Б. Хмельницькому, а були відредаговані московським царем Олексієм і боярською думою [11, с. 31–33]. Варто також підкреслити, що характерний

для Шевченка антицарський мотив не стосується винятково російської імперської системи. Приклад Б. Хмельницького переконає, що до будь-якої влади, зокрема й до української поет підходив з позиції вільної людини-громадянина, яка покликана критично оцінювати владу, а не прославляти чи виправдовувати її. У цьому плані і з позиції сьогодення Шевченка можна назвати і політичним дисидентом у тогочасній Росії, й незалежним від влади інтелектуалом європейського зразка.

Інтерес до постаті українського гетьмана у Шевченка поновився вже у позасланчий період. Розважаючи над причинами злиденного становища України у наслідуванні з Біблії «Осія. Глава XIV», поет припустив, що, можливо, Господь карає її за гріхи Богданові. Таке припущення негативно маркує не тільки історичну роль Б. Хмельницького-державного діяча, але й моральний образ гетьмана-християнина. Ще дошкульнішим є порівняння чину гетьмана супроти України з чином Петра І. Підсумковим же і найрізкішим твором Шевченка про Б. Хмельницького є вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний», написаний у формі звернення до покійного гетьмана. Твір складається із двох частин, відділених відступом. У першій (р. 1–9) автор силою власної уяви воскрешає Б. Хмельницького, переносячи до Переяслава через два століття після підписання угоди з Московією. Безперечно, мотив воскресіння гетьмана з'явився тут не без впливу Біблії, де сказано: «багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться; одні на життя вічне, другі на вічний сором і ганьбу» [Книга Даниїла. 12, 2;3]. Аналогічну думку маємо й у Новому Заповіті: «І вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, – воскреснуть на суд» [Іоан. 5, 29].

У поезії «Якби-то ти, Богдане п'яний» поет воскресив українського гетьмана не для слави, а для вічного сорому. В українських думках Б. Хмельницький зазвичай постає в образі «отамана-батька чигиринського», «батька гетьмана» або «баті Зинова», відповідно козаки уявляються «дітьми». Здається, наче Шевченко у фольклорному дусі також гіперболізує або підкреслює позитивні риси «батька»: «препрославлений», «козакий», «розумний». Насправді ж усі ці епітети є іронічними. Усі вони й особливо гіпербола-неологізм «препрославлений» свідчать про нерозумність гетьмана [див. про епітети «підтекстової» дії в: 1, с. 212]. Однак у цьому вірші «улюбленого» Шевченкового персонажа визначає все ж не дурість, а інша негативна й вульгарна риса – п'янство. Можна припустити, що Шевченко почув про залежність гетьмана від алкоголю у середовищі польських засланих-революціонерів, бо саме польські історики поширювали подібні чутки. Відомою є й версія отруєння Б. Хмельницького поляками, зафіксована у «Літописі Грабянки», видання якого 1854 було в бібліотеці Шевченка. За цим джерелом, гетьман начебто отруїв його майбутній зять: «і сам випив чарку, налиту зі схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї прихильності втратив життя» [8, с. 921]. Найвірогідніше, проте, що Шевченко дізнався про можливе надуживання Б. Хмельницького алкоголем з праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», яку читав, повертаючись із заслання до Петербурга, у 1–8 числах «Отечественных записок» за 1857. Там міститься такий психологічний портрет гетьмана, поданий, до речі, за польсь. джерелом [див.: 2, s. 41]: «Сам гетман очень был грустен; что-то странное явилось в его характере: он то постился и молился; по несколько часов лежал ниц перед образами в храме; то советовался с колдуньями, которых держал при себе три и, пьяный, пел думы своего сочинения; то был ласков и ровен в общении со всеми, то суров и надменен; казачество все прощало ему» [7, с. 290]. Можна лише здогадуватися, але Шевченко, напевно, вразило зазначене всепрощення гетьману. Загалом на Шевченкове трактування Б. Хмельницького у позасланчий період найбільший вплив мала, звичайно, найаргументованіша на той час і найменш політизована академічна праця М. Костомарова. Однак незважаючи на висновки історика про те, що гетьман не міг сам протистояти полякам, що у нього лишалася надія лише на московського царя, Шевченко у своєму вірші імпліцитно визнав, що Переяславську угоду міг підписати лише неадекватний політик, хоча б і п'яний. Саме з цієї причини поет й обіграв цей вульгаризм. Він не тільки застосував до гетьмана принизливе звертання – «Богдане п'яний», а й завдяки повтору «упився б! Здорово упивсь!» змоделивав реакцію державного мужа на занепад, побачений у Переяславі через 200 років після підписання смертельної угоди. Автор передбачив моментальне протверезіння свого персонажа від усвідомлення власної політичної короткозорості й жахливої провини перед Україною. Проте протверезіння це, за Шевченком, було б коротким. Після нього поет прогнозує два варіанти розвитку подій: 1. з горя гетьман піде похмелитися «в смердячій / Жидівській хаті», тобто у шинку, або 2. в стані повного сп'яніння упаде в калюжу, вірогідно ту ж, зображену Шевченком на вже згаданій акварелі 1845 «Церква Покрови в Переяславі», й утопить «в багні свинячій», тобто помре вже вдруге, але ганебною смертю п'яниці. Якщо у ранній творчості Шевченко зобразив трагічний образ Б. Хмельницького-непотрібного сина у «Розритій могилі», героя, що спить, або «визволителя, який повертається», у вірші «Чигрине, Чигрине», то тут завдяки сатирі, яка переростає в гротеск, створив відверто карикатурний образ гетьмана. Фактично це третій карикатурний портрет у творчості поета після подібних Миколи І й Олександри Федорівни. Завдяки гротеску митець знищив об'єкт свого осміяння, стягнув державного мужа з п'єдесталу високої шани й кинув у вже знайому калюжу – «багно свиняче». Подібна традиція словесної розправи з грішниками вкорінена в «Божественній комедії» Данте, зокрема у 1-шій її частині під назвою «Пекло», яку з інтересом читав Шевченко. В українській літературі до словесної помсти вдавався також І. Котляревський в «Енеїді», що теж належала до улюбленої лектури поета.

Друга частина (р. 10–15) вірша має ознаки сатиричної епітафії. Звернення поета до цього жанру сигналізує про зв'язок із попередньою укр. традицією, зокрема з поезією Г. Сковороди. Однак на відміну

від класичної епітафії, в якій коротко викладається історія особи, перераховуються всі її чесноти і звершення, автор засвідчує повагу нащадків і свою власну до небіжчика, тут про подвиги не йдеться, автор навпаки демонструє власну неповагу до Б. Хмельницького. Слово «амінь» у р. 10 означає, що державний муж вже завершив свій земний шлях. Шевченко вкотре називає гетьмана «великим» і «славним», але зі знаком мінус. Свідченням цього є іронічна заувага – «та не дуже», підсилена трьома крапками. Автор ніби спеціально уриває себе, даючи читачеві зрозуміти, що далі краще промовчати. Поет зовсім не бажає «купати» гетьмана «в калюжі» неслави, але цього від нього вимагає істина. За Шевченком, було б краще, якби Хмельницький не родився на світ або упився іще в колисці (знову гротеск). Можливий, напевно, й якийсь інший, не менш радикальний спосіб видалення героя з історії, що його Шевченко знову ж таки замовчує, ставлячи три крапки у кінці 13 рядка. «Амінь» у кінці вірша означає, що епітафію завершено, все сказане автором – істина, відтак нікому не вдасться замазати непривабливої ролі Б. Хмельницького в історії.

У вірші «Якби-то ти, Богдане п'яний» поет подав своє остаточне бачення гетьмана як недалекоглядного політика, який дав імпульс російській фазі в історії України – фазі національного занепаду й безнадії. Фаза ця розтяглася на століття, визначивши не тільки долю України, а й світову геополітику, бо Росія, підсилена Україною, у 20 ст. перетворилася на наддержаву. Є сенс твердити, що саме глибинне розуміння Шевченком феномену Росії й визначає його як пророка не тільки для України, а й для світу. Щодо питання «історичної правоти» Шевченка в оцінці Б. Хмельницького, то існує думка, наче поетом керувало «всепоглинаюче національне почуття, яке заступило раціональне начало» [1, с. 218]. Однак зміни в оцінці гетьмана – від осуду через часткове вибачення до зневажливого осміяння – переконує, що Шевченкова оцінка у вірші «Якби-то ти, Богдане п'яний» не була імпульсивною чи винятково емоційною. В останньому своєму вірші про Б. Хмельницького поет вкотре задекларував власне право судити сильних світу й визначати, яку пам'ять вони залишають нащадкам – добру чи погану.

Література:

1. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» / Ю. Барабаш. – Х., 2001. – 375 с.
2. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez nieznanego autora wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1840. Т. 1. – S. 253.
3. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Григорій Грабович. – К., 1998. – 206 с.
4. Гребенка Е. Богдан (Сцени из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого) / Е. Гребенка // Библиотека для чтения. – 1843. – Т. 56. – С. 149–206.
5. Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка / В. Дорошенко // Повне видання творів Тараса Шевченка : [у 16 т.] – Чикаго, 1961. – Т. 2. – С. 288–309.
6. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця / Ю. Івакін. – К., 1986. – С. 311.
7. Костомаров Н. Богдан Хмельницький / Н. Костомаров. – СПб., 1859. – Т. 1. – 460 с.
8. Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006. – С. 877–953.
9. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К., 2007. – 640 с.
10. Росовецький С. Шевченко і фольклор / С. Росовецький. – К., 2011. – 415 с.
11. Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програш Європи / В. Сергійчук. – К., 2003. – 136 с.
12. Филипович П. Шевченко і Гребінка // Филипович П. Шевченкознавчі студії / П. Филипович. – Черкаси, 2002. – С. 74–95.